QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2026-yil 10-son)
PEDAGOGIKA
PEDAGOGY
https://doi.org/10.70728/c.series.ped.v08.i10.109

FILOLOGIK TA’LIMDA KOGNITIV-KOMMUNIKATIV YONDASHUVNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Pardayeva Umida Norbayevna
Toshkent davlat transport universiteti,
Toshkent shahar, Mirobod tumani,
Temiryo‘lchilar ko‘chasi 1-uy
e-mail: upardayeva33@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada filologik ta’limda kognitiv-kommunikativ yondashuvning nazariy-metodologik asoslari lingvistik, psixologik va pedagogik yo‘nalishlar birligida tahlil qilingan. Yondashuvning lingvistik asoslari strukturalizm, bixeviorizm, generativ grammatika, kognitiv lingvistika hamda kommunikativ-pragmatik paradigma rivoji bilan bog‘liq holda yoritilgan. Psixologik asoslar tilni o‘zlashtirish va qayta ishlash nazariyalari, xotira, diqqat, idrok, metakognitiv boshqaruv, refleksiya va motivatsiya kabi omillar asosida tavsiflangan. Pedagogik jihatdan esa kognitiv faollik, tafakkur, kommunikativ yo‘naltirilganlik, kontekstuallik, refleksivlik va shaxsga yo‘naltirilganlik tamoyillari ajratib ko‘rsatilgan. Shuningdek, kognitiv-kommunikativ yondashuvni amalga oshirishning maqsadli, mazmuniy, protsessual-texnologik va diagnostik-baholash komponentlaridan iborat pedagogik mexanizmi asoslangan. Natijada lingvistik, psixologik va pedagogik asoslarning o‘zaro integratsiyasi filologik ta’limda tilni anglash, tafakkur jarayonlarini faollashtirish va o‘zlashtirilgan bilimlarni real kommunikativ faoliyatda qo‘llashni ta’minlovchi yaxlit nazariy-metodologik baza sifatida umumlashtirilgan.

Kalit so‘zlar: *filologik ta’lim, kognitiv-kommunikativ yondashuv, kognitiv lingvistika, kommunikativ-pragmatik paradigma, psixolingvistika, kognitiv jarayonlar, metakognitiv faoliyat, kommunikativ kompetensiya, pedagogik tamoyillar, pedagogik mexanizm, refleksiya, motivatsiya.*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE COGNITIVE-COMMUNICATIVE APPROACH IN PHILOLOGICAL EDUCATION

Abstract. This article analyzes the theoretical and methodological foundations of the cognitive-communicative approach in philological education within the unity of linguistic, psychological, and pedagogical directions. The linguistic foundations of the approach are highlighted in connection with the development of structuralism, behaviorism, generative grammar, cognitive linguistics, and the communicative-pragmatic paradigm. The psychological foundations are described based on theories of language acquisition and processing, factors such

as memory, attention, perception, metacognitive control, reflection, and motivation. From a pedagogical perspective, the principles of cognitive activity, thinking, communicative orientation, contextuality, reflexivity, and personality orientation are distinguished. Furthermore, the pedagogical mechanism for implementing the cognitive-communicative approach is substantiated, consisting of targeted, substantive, procedural-technological, and diagnostic-evaluative components. As a result, the mutual integration of linguistic, psychological, and pedagogical foundations in philological education has been generalized as a unified theoretical and methodological framework that ensures language comprehension, activation of thinking processes, and the application of acquired knowledge in real communicative activity.

Keywords: *philological education, cognitive-communicative approach, cognitive linguistics, communicative-pragmatic paradigm, psycholinguistics, cognitive processes, metacognitive activity, communicative competence, pedagogical principles, pedagogical mechanism, reflection, motivation.*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОГНИТИВНО-КОММУНИКАТИВНОГО ПОДХОДА В ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. В данной статье анализируются теоретико-методологические основы когнитивно-коммуникативного подхода в филологическом образовании в единстве лингвистических, психологических и педагогических направлений. Лингвистические основы подхода освещены в связи с развитием структурализма, бихевиоризма, генеративной грамматики, когнитивной лингвистики и коммуникативно-прагматической парадигмы. Психологические основы описываются на основе теорий овладения и обработки языка, таких факторов, как память, внимание, восприятие, метакогнитивное управление, рефлексия и мотивация. В педагогическом аспекте выделяются принципы когнитивной активности, мышления, коммуникативной направленности, контекстуальности, рефлексивности и личностно-ориентированности. Также обоснован педагогический механизм реализации когнитивно-коммуникативного подхода, состоящий из целевого, содержательного, процессуально-технологического и диагностико-оценочного компонентов. В результате взаимная интеграция лингвистических, психологических и педагогических основ обобщена как целостная теоретико-методологическая база, обеспечивающая понимание языка в филологическом образовании, активизацию мыслительных процессов и применение полученных знаний в реальной коммуникативной деятельности.

Ключевые слова: *филологическое образование, когнитивно-коммуникативный подход, когнитивная лингвистика, коммуникативно-прагматическая парадигма, психолингвистика, когнитивные процессы, метакогнитивная деятельность, коммуникативная компетенция, педагогические принципы, педагогический механизм, рефлексия, мотивация.*

Kirish

Zamonaviy filologik ta’limda tilni faqat lingvistik bilimlar tizimi sifatida o‘rgatish yetarli bo‘lmay, uni tafakkur, idrok va real kommunikativ faoliyat bilan uzviy bog‘liq holda tashkil etish zarurati tobora kuchayib bormoqda. Shu jihatdan, kognitiv va kommunikativ yo‘nalishlarning o‘zaro integratsiyasiga asoslangan kognitiv-kommunikativ yondashuv filologik ta’limning muhim metodologik yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Mazkur yondashuv bir tomondan, til hodisalarini anglash, tahlil qilish, taqqoslash va konseptuallashtirish kabi kognitiv jarayonlarni faollashtirsa, ikkinchi tomondan, o‘zlashtirilgan bilimlarni real nutqiy vaziyatlarda maqsadga muvofiq qo‘llashga yo‘naltiradi. Shu tariqa, tilni bilish va undan kommunikativ faoliyatda foydalanish yagona pedagogik jarayon sifatida qaraladi.

Milliy pedagogik tadqiqotlarda ham kognitiv va kommunikativ komponentlarni integratsiyalash masalasiga e’tibor kuchaymoqda. Jumladan, G‘.A. Allamuratov tadqiqotida kognitiv-kommunikativ yondashuv talabalarning lingvokognitiv kompetensiyalarini rivojlantirish vositasi sifatida talqin qilinib, til bilimlari, kognitiv faoliyat, nutqiy-kommunikativ ko‘nikmalar hamda kasbiy-konseptual idrokning o‘zaro integratsiyasi asoslangan. [1; 65] Biroq mazkur yondashuvni filologik ta’limda yaxlit va tizimli qo‘llash uchun uning lingvistik, psixologik hamda pedagogik asoslarini o‘zaro bog‘liqlikda ochib berish zarur. Shu bois ushbu maqolada kognitiv-kommunikativ yondashuvning lingvistik mohiyati, tilni o‘zlashtirish va qayta ishlash bilan bog‘liq psixologik mexanizmlari hamda ta’lim jarayonida uni amalga oshirishning pedagogik tamoyil va imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Kognitiv-kommunikativ yondashuvning lingvistik asoslarini anglash uchun til haqidagi ilmiy qarashlarning tarixiy evolyutsiyasini, ya’ni XX asrgacha bo‘lgan nazariyalardan XX asr boshlaridagi bixeviorizm va strukturalizm ta’sirigacha, undan kognitiv burilish hamda kommunikativ paradigmagacha bo‘lgan taraqqiyotni kuzatish lozim. Har bir bosqich keyingisiga zamin yaratib, tilni bilish va muloqot birligida talqin etuvchi zamonaviy yondashuvning shakllanishiga xizmat qilgan.

Kognitiv-kommunikativ yondashuvning lingvistik asoslari. XX asrgacha lingvistik tafakkur asosan ko‘rsatmalarga qat’iy rioya qilishga asoslangan bo‘lib, asosiy e’tibor tildan foydalanish qoidalari va me’yorlariga qaratilgan. [2; 122-135] Biroq XIX asr oxiri va XX asr boshlarida tilni psixologik hodisa sifatida tushunishga intilish boshlanib, Vilgelm Vunt kabi olimlar til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatni o‘rgana boshlaganlar. Adabiyotlar tahlili natijasida eksperimental psixologiyaning otasi hisoblanmish V.Vunt tilni insonning fikrlash jarayonlarining namoyon bo‘lishini dalillagani, tilni bilish jarayonlari bilan birlikda o‘rganish uchun dastlabki asoslarni yaratgani ma’lum bo‘ldi.

Kognitiv-kommunikativ yondashuvning shakllanishiga zamin yaratgan bixeviorizm va strukturalizm kabi dastlabki lingvistik yo‘nalishlar tilni tashqi kuzatiladigan hodisa sifatida talqin etgan (1-jadval).

1-jadval

Kognitiv-kommunikativ yondashuv shakllanishiga zamin yaratgan dastlabki lingvistik yo‘nalishlar

Yo‘nalish	**Asoschisi**	**Qo‘shgan hissasi**	**Kognitiv-kommunikativ yondashuv shakllanishiga ta’siri**
Bixeviorizm	B.Skinner	Til o‘rganish atrof-muhit ta’siri natijasida yuzaga keluvchi operativ shartli hodisa degan g‘oyani ilgari surgan	Tilni o‘rganishga eksperimental metodologiyalarni kiritgan, ammo tilni o‘zlashtirishni haddan tashqari soddalashtirgani sabab tanqidga uchragan
Strukturalizm	L.Blumfild	Til tarkibini ilmiy jihatdan o‘rganish tarafdori bo‘lib, asosiy e’tiborni til elementlarini tizimli tahlil qilishga qaratgan	Tilning kognitiv jihatlarini to‘liq ko‘rib chiqmagan bo‘lsa-da, til hodisalarini o‘rganishda tizimli yondashuvlarga yo‘l ochgan

B.Skinnerning bixevioristik nazariyasi XX asr boshlarida tafakkurda ustunlik qilib, tilni o‘zlashtirishni to‘liq operativlik va muhit ta’siri tamoyillari orqali tushuntirish mumkinligini taklif qilgan. [3] B.Skinnerning “Verbal axloq” asarida bolalar tilni taqlid qilish, mashq qilish va mustahkamlash orqali o‘rganadi, bu g‘oya tilni erta o‘rganish nazariyalari va o‘qitish metodologiyasiga, jumladan, keyinchalik audiolingval metodning shakllanishiga chuqur ta’sir ko‘rsatgan. Shu bilan birga, L.Blumfildning strukturalizmi til tuzilmalarini ilmiy jihatdan tahlil qilishga intilib, fonologiya, morfologiya va sintaksisga e’tibor qaratgan, ammo semantika yoki til tuzilmalari ortidagi ma’nolarni chuqur o‘rganmagan. [4] L.Blumfildning yondashuvi lingvistik ma’lumotlarni to‘plash va tasniflashga e’tibor qaratib, tavsiflovchi tilshunoslik uchun zamin yaratgan, lekin tildan foydalanish asosidagi kognitiv jarayonlar to‘liq o‘rganilmaganicha qolgan.

Psixolingvistikaning dastlabki asoslari bixeviorizm va strukturalizmning muhim hissasi bilan ajralib turadi. Ikkala nuqtai nazar ham tashqi kuzatuv va tahlillar natijasida tilga oid qimmatli fikrlarni taqdim etgan bo‘lsa-da, ular tilni o‘zlashtirish va undan foydalanish bilan bog‘liq bo‘lgan kognitiv va aqliy jarayonlar bilan cheklangan ishtiroki uchun ham tanqidga uchragan. Bu ilk nazariyalar lingvistik tuzilmani psixologik jarayonlar bilan uyg‘unlashtirib, kognitiv inqilobga hamda tilni bilish va muloqot birligida o‘rganuvchi yaxlit kognitiv-kommunikativ yondashuv zarurligini asoslab bergan.

XX asrning o‘rtalarida insoniyat ongi va xulq-atvorini o‘rganishda kognitiv inqilob boshlanganidan dalolat beruvchi paradigmaning o‘zgarishi guvohi bo‘ldi, deyishimiz mumkin. Bu davr psixologiyada hukmronlik qilgan bixevioristik paradigmadan uzoqlashish, inson tafakkuri, tili va aql-zakovati asosidagi kognitiv jarayonlarni yanada kengroq tushunish sari sezilarli siljishni ko‘rsatgan. Ushbu siljishning markazida N.Xomskiyning tadqiqotlari turib, uning bixeviorizmni tanqid qilishi va generativ grammatikani joriy etishi tilshunoslik va

kognitiv fanlar manzarasini tubdan o‘zgartirib yubordi. B.Skinnerning “Verbal axloq” kitobiga oid muhim sharhida N.Xomskiy bixeviorizm tilning o‘ziga xos tuzilmalarini va tilni tushunish hamda ishlab chiqarish bilan bog‘liq aqliy jarayonlarni hisobga olmaganligini asoslab bergan. [5; 26-58] U insonlarda tug‘ma til qobiliyati borligini eslatib, bu g‘oya tilni o‘rganish faqat atrof-muhit sharoitlarining mahsuli degan bixevioristik tushunchaga keskin qarama-qarshi bo‘lib chiqqan. N.Xomskiyning generativ grammatikani kiritishi odamlar qanday qilib ilgari hech qachon uchramagan cheksiz sonli jumlalarni yaratishi va tushunishi mumkinligini anglash uchun nazariy asos yarata olgan. Generativ grammatika tildan foydalanish qobiliyati inson ongiga xos bo‘lgan universal grammatik qoidalar to‘plami bilan ta’minlanishini va kognitiv tilshunoslik sohasini yuzaga keltirishini taklif qilib, bu nuqtai nazar til bilan bog‘liq bo‘lgan kognitiv jarayonlarni urg‘ulab, lingvistik tadqiqotlar diqqatini tashqi xatti-harakatlardan ongning ichki faoliyatiga o‘zgartirdi.

Generativ paradigma tilni ongdagi qoidalar tizimi sifatida talqin etgan bo‘lsa, XX asrning so‘nggi choragida shakllangan kognitiv lingvistika tilni insonning umumiy bilish faoliyati bilan uzviy bog‘liq hodisa sifatida o‘rganishga o‘tdi. J.Lakoff va M.Jonsonning konseptual metafora nazariyasi tafakkurning o‘zi metaforik tabiatga ega ekanini, ya’ni inson mavhum tushunchalarni jismoniy va ijtimoiy tajribasi asosida konseptuallashtirishini asoslab berdi. [6; 242] Kognitiv lingvistikaning konsept, konseptosfera, konseptual metafora, freym va lingvistik dunyo manzarasi kabi kategoriyalari til birligini shunchaki shakl sifatida emas, balki bilim strukturasining ifodasi sifatida talqin etish imkonini beradi. Milliy tilshunoslik va lingvodidaktikada N.B.Adizova kognitiv-pragmatik paradigma doirasida antropotsentrizm tamoyilini, til, inson faoliyati, konseptual metafora va pragmatik ma’no masalalarini yoritib, til birligini kontekst, maqsad, tafakkur va nutqiy faoliyat birligida ko‘rib chiqish lozimligini asoslagan. [7; 67] Y.T.Umarova esa konsept, metafora, diskurs, lingvistik kartalar, tizimli-funksional lingvistika va intertekstual tahlil kabi kognitiv lingvistika kategoriyalari orqali til va tafakkur munosabatini ochib berib, ularni ta’lim jarayonida kompetensiyalarni rivojlantirishning lingvistik bazasi sifatida qo‘llagan. [8; 72]

Kognitiv-kommunikativ yondashuvning ikkinchi lingvistik qanoti kommunikativ-pragmatik paradigma bilan bog‘liq. D.Xaymz N.Xomskiyning ideal so‘zlovchiga xos “til kompetensiyasi” tushunchasini tanqidiy rivojlantirib, kommunikativ kompetensiya konsepsiyasini ilgari surgan, uning fikricha: “tilni bilish nafaqat grammatik to‘g‘ri gaplar tuzish, balki ularni ijtimoiy vaziyatga mos ravishda qo‘llash qobiliyatini ham anglatadi”. [9; 269-293] Ushbu konsepsiya keyinchalik kommunikativ kompetensiyaning ko‘p komponentli modellariga asos bo‘lib, M.B.Shodiyev tadqiqotida uning lingvistik, diskursiv, strategik va ijtimoiy-madaniy tarkibiy qismlari filologik ta’lim mazmunini loyihalashning mo‘ljallari sifatida ochib berilgan. [10; 53] Shu tariqa, diskurs, nutqiy akt, pragmatik ma’no va muloqot strategiyasi kategoriyalari kognitiv-kommunikativ yondashuvning kommunikativ jihatini ta’minlovchi lingvistik apparatni tashkil etadi.

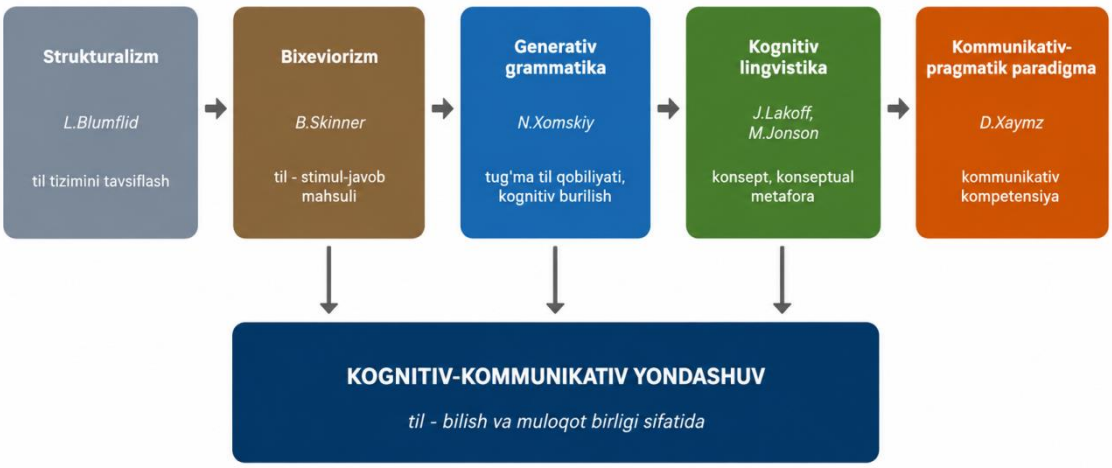
Lingvistik asoslarning yaxlitligi til fanining fanlararo tarmoqlari bilan aloqada yanada yorqinroq namoyon bo‘ladi. Sotsiolingvistika tilning ijtimoiy kontekstlarda qanday o‘zgarishini va farqlanishini, mintaqaviy lahjalar, ijtimoiy qatlam va madaniy me’yorlar kabi omillarni

hisobga olgan holda o‘rganadi. [11] Neyrolingvistika esa til funksiyalarini qo‘llovchi miya tuzilmalari va nerv yo‘llarini o‘rganadi. Bu fanlar birgalikda tilni kognitiv jarayonlar, ijtimoiy dinamika va asab mexanizmlari bilan shakllangan ko‘p qirrali hodisa sifatida ochib beradi hamda kognitiv-kommunikativ yondashuvning lingvistik bazasini kengaytiradi.

Sotsiolingvistik qatlam kommunikativ jihat uchun alohida ahamiyatga ega, bunda jins, etnik kelib chiqish, ijtimoiy qatlam va geografik mintaqa kabi omillarning tildan foydalanishga ta’sirini bilish o‘rganuvchida vaziyatga mos nutqiy xulq-atvorni shakllantirish imkonini beradi. Bu esa tilni murakkab, ijtimoiy singdirilgan kognitiv tizim sifatida talqin etuvchi kognitiv-kommunikativ yondashuvning mohiyatiga to‘la mos keladi.

Shunday qilib, kognitiv-kommunikativ yondashuvning lingvistik asoslari til fanining bir asrlik taraqqiyoti davomida shakllangan bo‘lib, ularning evolyutsiyasini quyidagicha tasavvur etish mumkin (1-rasm).

Kognitiv-kommunikativ yondashuvning psixologik asoslari. Yondashuvning psixologik asoslari XX asr o‘rtalarida yuz bergan kognitiv inqilob bilan bog‘liq. N.Xomskiy izlanishlariga asoslangan mazkur burilish psixologiya, tilshunoslik, informatika va nevrologiyada kognitiv jarayonlarga kengroq fanlararo e’tiborni qaratgan. U inson idrokining turli jihatlari, jumladan xotira, idrok etish va muammoni hal etish bo‘yicha tadqiqotlarga yo‘l ochdi, ong hamda til haqidagi tushunchamizni tubdan o‘zgartirdi. Bu davr til va ong haqidagi tushunchamizda muhim burilish bo‘lib, tilni o‘zlashtirish va qo‘llashda kognitiv tuzilmalar hamda jarayonlarning ahamiyatini ko‘rsatib bergan.

1-rasm. Kognitiv-kommunikativ yondashuv lingvistik asoslarining evolyutsiyasi

Kognitiv-kommunikativ yondashuvning psixologik bazasini yetkazib beruvchi asosiy manba bu – tilni o‘zlashtirish, tushunish va ishlab chiqarish jarayonlarini o‘rganish uchun tilshunoslik va psixologiya tushunchalarini birlashtiruvchi fanlararo tadqiqotlar majmuidir. Ushbu tadqiqotlar inson ongi lingvistik bilimlarni qanday qayta ishlashini, bolalar va kattalar bir yoki bir nechta tilni qanday egallashini hamda real vaqtda til qanday tushunilishi va ishlab chiqarilishini ochib beradi; ular fonologiya, sintaksis, semantika va pragmatika darajalaridagi qayta ishlash jarayonlarini, shuningdek, o‘qish va yozish tizimlarini o‘rganishni qamrab oladi. Tilning ongda qanday ifodalanishi va qayta ishlanishini bilish samarali o‘qitish usullarini ishlab

chiqishga bevosita hissa qo‘shadi, shu bois mazkur ilmiy zaxira kognitiv-kommunikativ ta’limning psixologik poydevori vazifasini o‘taydi.

XX asrning oxiri til psixologiyasida sezilarli rivojlanish va diversifikatsiya davri bo‘lib, u yangi metodologiyalarning paydo bo‘lishi va tilga asoslangan kognitiv jarayonlarni chuqurroq tushunish bilan tavsiflanadi. Neyrotasvirlash texnikasi va hisoblash modellarining paydo bo‘lishi xotira, idrok etish va qayta ishlash haqidagi tushunchamizdagi yutuqlar bilan bir qatorda, bu sohani tadqiqot hamda nazariyalarning yangi yo‘nalishlariga olib keldi.

Yondashuvning psixofiziologik dalillari sifatida neyrotasvirlash tadqiqotlarini keltirish mumkin. Tegishli adabiyotlarni ko‘rib chiqish davomida ma’lum bo‘ldiki, funksional magnit-rezonans tomografiyasi (ingliz tilidan olingan “fMRI” miyaning qaysi sohalari eng faol ekanligini ko‘rsatadigan MRT skanerlash turi) va pozitron emissiya tomografiyasi (ingliz tilidan olingan “PET” - qon oqimi, metabolizm, neyrotransmitterlar va radioyorliqli dorilarga qarab miyadagi fiziologik vazifani o‘lchovchi usul) kabi neyrotasvirlash usullarining joriy etilishi til va miya munosabatlarini o‘rganishda inqilob qilgan. Ushbu texnologiyalar tadqiqotchilarga real vaqt rejimida til jarayonlarining neyrokorrelyatsiyalarini kuzatish imkonini bergan, bu esa tilning miyada qanday ifodalanishi va qayta ishlanishi haqida misli ko‘rilmagan tushunchalarni taqdim etgan. [12; 317-351. 13; 335-359] Ushbu usullardan foydalangan holda olib borilgan tadqiqotlar, tilni tushunish va undan foydalanish bilan bog‘liq bo‘lgan neyron tarmoqlarni yoritib, muayyan til funksiyalarini miyaning ma’lum hududlariga yo‘naltirgan. Shu bilan birga, hisoblash modellarini ishlab chiqish tilni qayta ishlashni tushunish uchun yangi yondashuvlarni taklif qilgan bo‘lib, ushbu modellar inson tilini tushunish va ishlab chiqarish aspektlariga taqlid qiladi hamda tildan foydalanish bilan bog‘liq kognitiv jarayonlar haqidagi farazlarni sinab ko‘rish uchun asos yaratadi. [14; 523-568] Masalan, birlashtiruvchi modellar miyaning neyron arxitekturasiga taqlid qilib, tilni bilish asosidagi parallel ishlov berish mexanizmlari haqida tushuncha beradi. Zamonaviy tadqiqotlar miyadagi til tarmog‘i xotira, diqqat va ijro funksiyalari tarmoqlari bilan uzviy hamkorlikda ishlashini ko‘rsatmoqda, [15; 120-126] bu esa til ta’limida kognitiv jarayonlarni yaxlit hisobga olish zaruratini tasdiqlaydi.

XXI asr boshidan hozirgi kungacha bo‘lgan davr esa fanlararo yondashuvlarga sezilarli siljish hamda texnologiya va nevrologiyaning kuchli ta’siri bilan tavsiflanadi, jumladan kompyuter fanlari, nevrologiya va kognitiv psixologiya g‘oyalarining birlashuvi asab mexanizmlari va kognitiv jarayonlarni birgalikda inobatga oladigan tilni qayta ishlashning yanada keng qamrovli modellarini yaratishga olib keldi. Ushbu fanlararo va texnologik jihatdan boyitilgan yondashuv nafaqat tilni qayta ishlash bo‘yicha nazariy tushunchalarni chuqurlashtiradi, balki til ta’limi texnologiyalarini rivojlantirish uchun ham yangi yo‘llarni ochadi.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, til psixologiyasining tarixiy rivojlanishi bixeviorizm va struktur lingvistikaning dastlabki ta’siridan N.Xomskiy boshchiligidagi kognitiv inqilobning transformativ ta’sirigacha bo‘lgan davrni bosib o‘tib, tilni kognitiv jarayon sifatida tushunish tomon izchil siljiganini ko‘rsatdi. Eng ilg‘or texnologiyalar va metodologiyalarning integratsiyasi til, miya va ong o‘rtasidagi murakkab o‘zaro ta’sirlarni yanada chuqur tadqiq

etishga ko‘maklashmoqda, bu esa ta’lim jarayonini ilmiy asosda loyihalash imkoniyatlarini muttasil kengaytiradi.

Psixologik asoslarning markaziy qismini tilni o‘zlashtirish va qayta ishlash nazariyalari tashkil etadi. Tilni o‘zlashtirish bo‘yicha biologik nazariya (E.Lenneberg), universal grammatika nazariyasi (N.Xomskiy) va foydalanishga asoslangan nazariya (M.Tomasello) o‘rganuvchining yosh xususiyatlari, tug‘ma imkoniyatlari va muloqot tajribasining rolini turlicha talqin etgan. [16] Tilni qayta ishlash yo‘nalishida esa logogen modeli (J.Morton), konneksionist modellar (M.Seydenberg, J.Makklelland), leksik va sintaktik qayta ishlash nazariyalari hamda V.Kintshning konstruksiya-integratsiya modeli so‘zni tanib olishdan diskursni tushunishgacha bo‘lgan jarayonlarni yoritadi. [17] Mazkur nazariyalarning umumlashtirilgan manzarasini 2-rasmda keltirib o‘tamiz.

2-rasmda keltirilgan nazariyalar va modellar tilni o‘zlashtirish va qayta ishlashning murakkabligini ta’kidlab, insonlarga tilni o‘rganish va undan foydalanish imkonini beradigan murakkab kognitiv va asab mexanizmlarini ochib beradi. Kognitiv-kommunikativ yondashuv uchun ushbu nazariyalarning metodik ahamiyati shundaki, ular o‘quv jarayonini o‘rganuvchining real kognitiv imkoniyatlari, ya’ni nutq hosil qilish dinamikasi, ikki tillilik sharoiti va individual farqlar asosida qurishga yo‘naltiradi.

2-rasm. Tilni o‘zlashtirish va qayta ishlash sohasidagi asosiy nazariyalar

Nutqiy faoliyatni o‘qitish nuqtai nazaridan til ishlab chiqarish (nutq hosil qilish) jarayonining bosqichli tabiati alohida ahamiyatga ega. Til ishlab chiqarish bir necha bosqichlarni o‘z ichiga oladi: kontseptualizatsiya (fikr shakllanadi) shakllantirish (fikr lingvistik shaklga keladi) artikulyatsiya (fikr og‘zaki yoki yozma shaklda jismonan ifoda etiladi). U.Leveltning til ishlab chiqarish modeli leksik tanlash, sintaktik tuzilish va fonologik kodlash jarayonlariga urg‘u berib, mazkur bosqichlarni belgilab bergan. [18] Nutqdagi xatoliklar ham til ishlab chiqarishning kognitiv jarayonlari haqida qimmatli tushunchalarni beradi. “Til uchi” hodisasi (bunda so‘zlovchi so‘z ma’nosini anglagan holda vaqtincha eslay olmaydi) miyadagi

leksik kirish va izlash jarayonlarining murakkabligini qayd etgan. [19; 325-337] Ushbu bosqichli model kognitiv-kommunikativ yondashuvda nutqiy mashqlar tizimini fikrni shakllantirishdan uni lingvistik jihatdan rasmiylashtirish va nutqda voqelantirishgacha bo‘lgan izchillikda qurish uchun psixologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tillararo va madaniyatlararo tadqiqotlar ham yondashuvning psixologik bazasini boyitadi, xususan ular tilni qayta ishlashning universal va tilga xos jihatlarini farqlash uchun zarurdir. Tilning turli lingvistik va madaniy fonlarda qanday o‘zlashtirilishi, tushunilishi va qo‘llanilishini taqqoslash orqali tadqiqotchilar tilni qayta ishlashning qaysi jihatlari tug‘ma ekanligini va qaysilariga o‘ziga xos lingvistik tajribalar ta’sirini aniqlashlari mumkin. Misol uchun, turli tillarda so‘zlashuvchilar vaqtni qanday qabul qilishlari yoki ranglarni tasniflashlarini taqqoslash bo‘yicha tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, lingvistik tuzilma kognitiv jarayonlarga ta’sir qilishi mumkin, bu esa lingvistik nisbiylik tamoyilini qo‘llab-quvvatlaydi. Bundan tashqari, madaniyatlararo ikki tillilik va ko‘p tillilik bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar bir vaqtda ko‘p tillarga murojaat qilish kognitiv moslashuvchanlikni rivojlantirishi va tilning nevrologik tuzilishiga qanday ta’sir qilishi mumkinligini yoritib beradi.

Psixologik asoslarni ta’limga tatbiq etishda o‘rganuvchilar o‘rtasidagi individual o‘zgaruvchanlikni hisobga olish alohida ahamiyat kasb etadi. [20] Til ko‘nikmasi va kognitiv jarayonlar yosh, ta’lim darajasi, madaniy kelib chiqish va individual kognitiv farqlar kabi omillar tufayli sezilarli darajada farqlanishi mumkin. Ushbu o‘zgaruvchanlik tadqiqot natijalarini izohlashni va topilmalarni umumlashtirishni qiyinlashtiradi. Shu bois kognitiv-kommunikativ yondashuv doirasida o‘qitish strategiyalari o‘rganuvchilarning yosh, tayyorgarlik darajasi, madaniy kelib chiqishi va kognitiv uslublariga moslashuvchan bo‘lishi lozim.

Shu bilan bir qatorda, zamonaviy pedagogik-psixologik tadqiqotlar kognitiv jarayonlar bilan bir qatorda ularni boshqaruvchi metakognitiv faoliyatning ahamiyatini ham asoslab bermoqda. E.M.Rasulov tadqiqotida kognitiv va metakognitiv jarayonlar, o‘z faoliyatini rejalashtirish, monitoring qilish, o‘z-o‘zini baholash, refleksiya va tanqidiy tafakkurning psixologik-pedagogik mohiyati ochib berilib, metakognitiv faoliyat “rejalashtirish – monitoring – baholash” tizimida ko‘rib chiqilgan. [21; 58] U.M.Imomova esa idrok, axborotni qayta ishlash, o‘quv-biluv mustaqilligi va kognitiv kompetensiyaning psixologik jihatlarini yoritib, kognitiv kompetensiyalarni innovatsion texnologiyalar asosida shakllantirish metodikasini ishlab chiqqan. [22; 55] Mazkur tadqiqotlar kognitiv-kommunikativ yondashuvda o‘rganuvchini nafaqat bilish faoliyatining, balki uni boshqarishning ham subyekti sifatida talqin etish lozimligini ko‘rsatadi.

Psixologik asoslarning yana bir muhim qatlami refleksiya va motivatsiya bilan bog‘liq. O.O.Qodirov tadqiqotida refleksiya, o‘z-o‘zini tahlil qilish, motivatsiya, kommunikativ faoliyat va muloqot strategiyalarining psixologik asoslari yoritilib, refleksiv va kompetensiyaviy yondashuvlarning o‘zaro bog‘liqligi asoslangan. [23; 56] A.B.Mirzayev esa real nutqiy vaziyatlarda motivatsiya, o‘rganuvchilarning psixolingvistik xususiyatlari, individual yondashuv va kommunikativ faoliyat o‘rtasidagi funksional aloqani dalillab, autentik muloqot vaziyatlari o‘rganuvchi motivatsiyasining eng kuchli manbai ekanini ko‘rsatgan. [24; 56]

Demak, kognitiv-kommunikativ yondashuvning psixologik asoslari kognitiv jarayonlar (xotira, diqqat, idrok), metakognitiv boshqaruv (rejalashtirish, monitoring, baholash) hamda affektiv-motivatsion omillar (refleksiya, motivatsiya, emotsional muhit)ning yaxlit tizimini tashkil etadi.

Kognitiv-kommunikativ yondashuvning pedagogik asoslari. Yuqorida ko‘rib chiqilgan lingvistik va psixologik nazariyalar ta’lim amaliyotiga bevosita ta’sir ko‘rsatib kelgan, xususan bixevioristik qarashlar asosida mashq va takrorlashga tayanuvchi audiolingval metod shakllangan bo‘lsa, kognitiv inqilob til qoidalarini ongli o‘zlashtirishga asoslangan kognitiv metodni, kommunikativ kompetensiya nazariyasi esa kommunikativ metodni yuzaga keltirdi. Zamonaviy bosqichda esa mazkur yo‘nalishlarning sintezi hisoblanuvchi til hodisalarini anglagan holda real muloqotda qo‘llashga o‘rgatuvchi kognitiv-kommunikativ ta’lim ustuvorlik kasb etmoqda. Bunda tilning pragmatik jihatlari, ya’ni kontekstning ma’no talqiniga ta’siri, metafora, istehzo va boshqa hodisalarni tushunish alohida o‘rin tutadi, ya’ni neyropragmatika miya tilning pragmatik tomonlarini qanday qayta ishlashiga (kontekst so‘zlarning so‘zma-so‘z mazmunidan tashqari ma’no talqiniga qanday ta’sir qilishiga) qaratilgan rivojlanayotgan tadqiqot yo‘nalishi bo‘lib, metafora, istehzo, hazil va shu kabi hodisalarni tushunish uchun pragmatika, nevrologiya va til psixologiyasi tushunchalarini birlashtiradi. [25; 276-316] Mazkur tadqiqotlar lingvistik tuzilmalar va ijtimoiy muloqot o‘rtasidagi murakkab o‘zaro ta’sirni ochib berib, muloqotga o‘rgatishda kontekstli nutqiy vaziyatlarning zarurligini ilmiy tasdiqlaydi.

Shu o‘rinda muhim metodologik holatni qayd etish lozimki, turli fan sohalari bo‘yicha topilmalarni birlashtirish turli metodologiyalar, nazariy asoslar va tadqiqot maqsadlari tufayli muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi, masalan, kognitiv yo‘nalish ko‘proq eksperimental usullarga tayansa, sotsiolingvistika kuzatish, neyrolingvistika esa neyrotasvir usullaridan foydalanadi. Ana shu xilma-xil ilmiy manbalarni ta’lim amaliyotida yaxlit tizimga birlashtirish vazifasini aynan pedagogika o‘z zimmasiga oladi, bunda pedagogik asoslar lingvistik va psixologik bilimlarni ta’limh maqsadlari, mazmuni va texnologiyalari tiliga “tarjima qiluvchi” bog‘lovchi bo‘g‘in vazifasini bajaradi.

Tahlillarimiz asosida kognitiv-kommunikativ yondashuvning quyidagi pedagogik tamoyillarini ajratishga urindik:

1) **kognitiv faollik tamoyili** – o‘rganuvchi til materialini tayyor holda qabul qiluvchi emas, balki uni tahlil qiluvchi, taqqoslovchi va konseptuallashtiruvchi faol sub’ekt sifatida ishtirok etadi;

2) **tafakkur tamoyili** – til hodisalari mexanik yodlash orqali emas, ularning mohiyati, tizimi va qo‘llanish qonuniyatlarini anglash orqali o‘zlashtiriladi;

3) **kommunikativ yo‘naltirilganlik tamoyili** – barcha o‘quv faoliyati pirovardida real muloqot ehtiyojlariga xizmat qiladi va autentik nutqiy vaziyatlarda voqelanadi.

4) **kontekstuallik tamoyili** – til birliklari alohida emas, muloqot vaziyati, maqsadi va madaniy konteksti birligida o‘rgatiladi;

5) **refleksivlik tamoyili** – o‘rganuvchida o‘z bilish va nutqiy faoliyatini rejalashtirish, kuzatish hamda baholash ko‘nikmalari maqsadli rivojlantiriladi;

6) **shaxsga yo‘naltirilganlik tamoyili** – o‘qitish o‘rganuvchilarning individual kognitiv uslublari, qobiliyatlari va ehtiyojlariga moslashtiriladi.

Mazkur tamoyillar birgalikda kognitiv-kommunikativ ta’lim jarayonining me’yoriy asosini tashkil etadi. Amaliy jihatdan mazkur tamoyillar muammoli ta’lim texnologiyalari, interfaol metodlar, keys va loyiha topshiriqlari hamda raqamli vositalar orqali voqelanadi: muammoli vaziyat o‘rganuvchining kognitiv faolligini uyg‘otsa, real nutqiy vaziyatga asoslangan topshiriq uni kommunikativ faoliyatga undaydi, refleksiv so‘rovlar esa o‘z faoliyatini anglashga o‘rgatadi.

Ushbu tamoyillarni amaliyotga tatbiq etish maxsus pedagogik mexanizmlarni taqozo etadi. Pedagogik mexanizm deganda biz ta’lim maqsadiga erishishni ta’minlovchi o‘zaro bog‘liq pedagogik shart-sharoit, vosita, metod va tartib-taomillarning yaxlit tizimini tushunamiz. Kognitiv-kommunikativ yondashuv doirasida bunday mexanizm to‘rt komponentning birligida amal qiladi: maqsadli komponent (rivojlantirilishi lozim bo‘lgan kompetensiyalar tizimini belgilash), mazmun komponenti (til materialini kognitiv va kommunikativ mezonlar asosida tanlash hamda tartiblash), protsessual-texnologik komponent (interfaol metodlar, muammoli vazifalar, real nutqiy vaziyatlar va raqamli vositalarni qo‘llash) hamda diagnostik-baholash komponenti (natijalarni mezonli baholash va refleksiv tahlil). Kognitiv fan, sun’iy intellekt va neyrobiologiyaga asoslangan chuqurroq fanlararo hamkorlik uch asosning har birini yanada boyitishi shubhasiz, masalan, kognitiv nevrologiyani hisoblash lingvistikasi bilan birlashtirish til ta’limining yanada aniq, moslashuvchan modellarini yaratishga xizmat qiladi. Ushbu fasl tahlillariga ko‘ra quyidagicha yakdil fikrlarga kelamiz. Birinchidan, kognitiv-kommunikativ yondashuvning lingvistik asoslarini strukturalizmdan generativ grammatika orqali kognitiv lingvistika va kommunikativ-pragmatik paradigmagacha bo‘lgan taraqqiyot tashkil etib, konsept, konseptual metafora, diskurs va kommunikativ kompetensiya kategoriyalari uning tayanch lingvistik apparatini shakllantiradi. Ikkinchidan, psixologik asoslar kognitiv jarayonlar (xotira, diqqat, idrok), tilni o‘zlashtirish va qayta ishlash nazariyalari, nutq hosil qilishning bosqichli modeli, metakognitiv boshqaruv hamda motivatsion-refleksiv omillarning yaxlit tizimidan iborat. Uchinchidan, pedagogik asoslar kognitiv faollik, tafakkur, kommunikativ yo‘naltirilganlik, kontekstuallik, refleksivlik va shaxsga yo‘naltirilganlik tamoyillarida hamda ularni amalga oshiruvchi to‘rt komponentli pedagogik mexanizmda o‘z ifodasini topadi. Ushbu uch asosning birligi kognitiv-kommunikativ yondashuvni filologik ta’limda qo‘llashning yaxlit nazariy-metodologik bazasini tashkil etib, keyingi bobda mazkur yondashuvni amaliyotga tatbiq etish mexanizmlarini ishlab chiqish uchun zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Allamuratov G‘.A. Talabalarning lingvokognitiv kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasi: pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2026. – 65 b.
2. Нестерова О.А. К инструментализации исследования языковой личности: методика психолингвистического анализа // Вопросы психолингвистики. – 2015. – №26. – С. 122–135.

3. Skinner B.F. Verbal Behavior. – Acton: Copley Publishing Group, 1997.
4. Bloomfield L. Language. – New York: Henry Holt, 1933.
5. Chomsky N. A Review of B.F. Skinner’s Verbal Behavior // Language. – 1959. – Vol. 35 (1). – P. 26–58.
6. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p. – URL: https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/M/bo3637992.html
7. Adizova N.B. Talabalarda kognitiv-pragmatik kompetentlikni muammoli texnologiyalar asosida rivojlantirish metodikasi (ona tili o‘qitish misolida): pedagogika fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Buxoro, 2025. – 67 b.
8. Umarova Y.T. Kognitiv lingvistika asosida talabalar ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish: pedagogika fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Andijon, 2025. – 72 b.
9. Hymes D.H. On Communicative Competence // Pride J.B., Holmes J. (eds.) Sociolinguistics. Selected Readings. – Harmondsworth: Penguin, 1972. – P. 269–293. – URL: https://wwwhomes.uni-bielefeld.de/sgramley/Hymes-1.pdf
10. Shodiyev M.B. Integrativ yondashuv asosida talabalarning kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish: pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2025. – 53 b.
11. Қурбонова М.А. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихолингвистик тадқиқи // Фил. фан. номз. диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2009.
12. Poeppel D. A critical review of PET studies of phonological processing // Brain and Language. – 1996. – Vol. 55 (3). – P. 317–351.
13. Price C.J. The anatomy of language: contributions from functional neuroimaging // Journal of Anatomy. – 2000. – Vol. 197 (3). – P. 335–359.
14. Seidenberg M.S., McClelland J.L. A distributed, developmental model of word recognition and naming // Psychological Review. – 1989. – Vol. 96 (4). – P. 523–568.
15. Fedorenko E., Thompson-Schill S.L. Reworking the language network // Trends in Cognitive Sciences. – 2014. – Vol. 18 (3). – P. 120–126.
16. Lenneberg E.H. Biological Foundations of Language. – New York: Wiley, 1967; Chomsky N. Syntactic Structures. – The Hague: Mouton, 1957; Tomasello M. Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition. – Cambridge: Harvard University Press, 2003.
17. Morton J. Interaction of information in word recognition // Psychological Review. – 1969; Seidenberg M.S., McClelland J.L. A distributed, developmental model of word recognition and naming. – 1989; MacDonald M.C., Pearlmutter N.J., Seidenberg M.S. The lexical nature of syntactic ambiguity resolution. – 1994; Frazier L. Sentence processing: A tutorial review // Attention and Performance XII. – 1987; Kintsch W. The role of knowledge in discourse comprehension: A construction-integration model. – 1988.

18. Levelt W.J.M. Speaking: From intention to articulation. – Cambridge: MIT Press, 1989.
19. Brown R., McNeill D. The “tip of the tongue” phenomenon // Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior. – 1966. – Vol. 5 (4). – P. 325–337.
20. Грибова О.Е. Текстовая компетенция: лингвистический, психолингвистический и онтолингвистический анализ. – Москва, 2009.
21. Rasulov E.M. Pedagogik oliy ta’lim talabalari kognitiv va metakognitiv faoliyatini rivojlantirishning innovatsion texnologiyalari (Pedagogika nazariyasi va tarixi fani misolida): pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Qo‘qon, 2026. – 58 b.
22. Imomova U.M. Talabalarda innovatsion texnologiyalar asosida kognitiv kompetensiyalarni shakllantirish metodikasi: pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Chirchiq, 2023. – 55 b.
23. Qodirov O.O. Refleksiv yondashuv asosida o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish texnologiyasi (5–6-sinflarda ingliz tili fani misolida): pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Andijon, 2025. – 56 b.
24. Mirzayev A.B. Talabalarning chet tilida kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishning real nutqiy vaziyatlarga asoslangan yondashuvi: pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Farg‘ona, 2025. – 56 b.
25. Sperber D., Wilson D. Pragmatics, modularity and mind-reading // Mind & Language. – 2002. – Vol. 17 (1–2). – P. 3–23; Van Berkum J.J.A. The neuropragmatics of ‘simple’ utterance comprehension: An ERP review // Noveck S., Sperber I. (Eds.) Experimental Pragmatics. – London: Palgrave Macmillan, 2009. – P. 276–316.